

Gebruiksvoorwerpen met een boodschap

Een aspect van de beeldtaal van Jeroen Bosch (1)

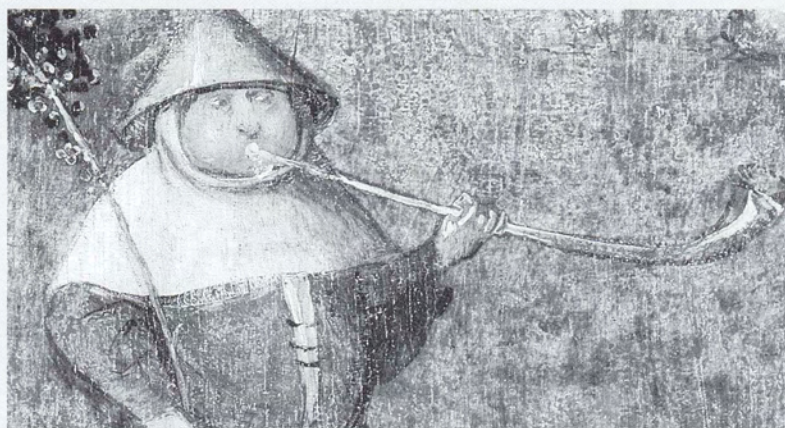
Hans Janssen

Ter gelegenheid van de tentoonstelling over Jeroen Bosch in het Museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam (september-november 2001), zijn de gebruiksvoorwerpen op de aan Jeroen Bosch toegeschreven schilderijen onderzocht om de realiteitswaarde van de afgebeelde voorwerpen vast te stellen. Bij dit onderzoek werden niet alleen de panelen betrokken, die algemeen als eigenhandig werden beschouwd, maar ook de (mogelijk gedeeltelijk) door zijn atelier vervaardigde producten en panelen, waarvan het niet vaststond of het originelen of kopieën zijn. In het onderzoek zijn de afbeeldingen op de schilderijen vergeleken met voorwerpen, zoals we die kennen uit het archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. De onderzochte periode was die van het leven van Jeroen Bosch: de tweede helft van de 15e en het eerste kwart van de 16e eeuw. Het onderzoek van de gebruiksvoorwerpen heeft interessante resultaten opgeleverd, vooral na combinatie met het onafhankelijk hiervan uitgevoerde technische onderzoek en de dendrochronologische datering van het voor de panelen gebruikte hout.

De gebruiksvoorwerpen op de schilderijen van Jeroen Bosch zijn tijdens het onderzoek in twee grote groepen gesplitst:

In de eerste plaats de voorwerpen die in verhouding tot de handelende menselijke figuren proportioneel juist zijn afgebeeld en een ondergeschikt en functioneel onderdeel van een handeling vormen.

De tweede groep bestaat uit de voorwerpen die het belangrijkste onderdeel van de handeling zijn. Ze zijn bewust uitvergroot en staan in geen enkele verhouding meer tot de menselijke maat. Op de moderne toeschouwer maken ze een vervreemdende indruk, vergelijkbaar met het effect, dat sommige surrealistische schilder-

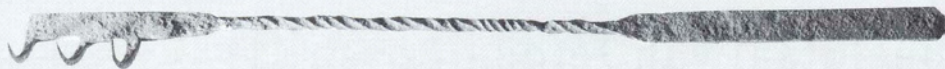
Afb. 1.
Zuipap (op ton) met trechter op hoofd, blazend op een wachthoorn. Fragment van *Allegorie op de Gulzigheid* (New Haven). Zie ook onderschrift afb. 8.

De belangrijkste conclusies betreffen de datering van de schilderijen, de toeschrijving van individuele schilderijen aan de meester zelf, zijn atelier of zijn navolgers en de interpretatie van de betekenis van de afzonderlijke voorstellingen.

kunst of het zogenaamde 'Magisch Realisme' oproept. In deze aflevering van *Bossche Bladen* worden de gebruiksvoorwerpen die door Bosch op 'ware grootte' zijn geschilderd, behandeld. De voorwerpen die Bosch 'levensgroot' schilderde en die daardoor een 'vreemde indruk' geven, komen in het volgende nummer van dit tijdschrift aan de orde.

Gebruiksvoorwerpen als onderdeel van de handeling

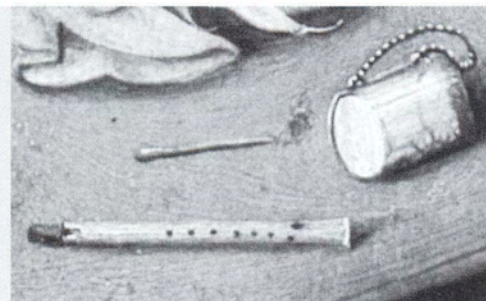
Binnen deze groep zijn twee subgroepen te onderscheiden. De eerste bestaat uit gebruiksvoorwerpen, die als vast attribuut een ongunstige symbolische betekenis hebben. De tweede subgroep bestaat uit voorwerpen die

Afb. 2. Vleesvork, 15e eeuw (?). Collectie Noordbrabants Museum.
(Foto: Albert Schreurs)

Afb. 4. Eénhandsfluitje uit buxushout. Opgraving Loeffplein 1995-1996, archeologische datering eerste helft 16e eeuw. Depot BAM.
(Foto: G. de Graaf)

Afb. 3. Detail 'Luxuria' uit het Tafelblad met de 7 Hoofdzonden (Madrid).

alleen een functionele rol spelen binnen de handeling. Voor de eerste subgroep is onder andere het gewone dagelijkse keukengereedschap gebruikt. Zo worden verkisters, bedriegers, leeghoofden en onmatigen vrijwel altijd gekarakteriseerd door metalen trechters op hun hoofd. Eén van de bekendste voorbeelden is de arts die de 'kei' (in werkelijkheid een tulp) verwijdert uit het hoofd van de goedgelovige boer op de *Keisnijding* in het Prado. Een ander bekend voorbeeld is het vogel-duiveltje met een brief in zijn bek op de *Verzoeking van St. Antonius* (Lissabon), die als beeldmerk voor het Jeroen Boschcongres in 's-Hertogenbosch fungeert. Ook zatlappen zijn vaak voorzien van de trechter (afb. 1). Een ander voorbeeld zijn de krauwels (vleesvorken), die bij Bosch als vast attribuut van duiveltjes fungeren. Deze vleesvorken waren gewone huishoudelijke voorwerpen, waarvan ook uit 's-Hertogenbosch een exemplaar bekend is (afb. 2). Ook muziekinstrumenten stonden in een kwade reuk. Zo zijn fluitjes en trommels een standaard attribuut van narren en muzikanten, bij voorbeeld op de 'Luxuria' in het *Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden* in Madrid (afb. 3). Uit het archeologisch materiaal in 's-Hertogenbosch kennen we een fraai voorbeeld van een dergelijk éénhandsfluitje uit deze periode (afb. 4). Een andere groep instrumenten, die op vrijwel alle hellevoorstellingen voorkomt, bestaat uit geslagen koperen en gegoten bronzen wacht- of signaalhoorns, waarop meestal ongunstig voorgestelde ruiters en soldaten blazen. In een enkel geval wordt ook een onmatige zatlap met een dergelijke hoorn afgebeeld, zoals de ook al met een trechter getooide dikzak van afb. 1. Ook deze signaalhoorns waren gewone voorwerpen. Iedereen kende ze van de wachters op poorten en torens van steden en kastelen.

Over het algemeen zijn deze voorwerpen, die als vast attribuut dienstdoen, goed en betrouwbaar afgebeeld. De

meeste kennen we ook uit het archeologische materiaal zodat we weten, dat hun vorm vooral functioneel bepaald is. Gedurende de late Middeleeuwen zijn deze voorwerpen nauwelijks van vorm veranderd, zodat ze daarom niet exacter te dateren zijn dan '15e-16e eeuw'.

Doorgaans zijn de voorwerpen, die als attribuut een eigenschap uitbeelden, preciezer en exacter afgebeeld dan voorwerpen, die alleen een functionele rol spelen binnen de handeling. Binnen deze tweede groep zijn de talrijke drink- en schenkkannen uit keramiek het talrijkst. Meestal symboliseren ze – vaak als onderdeel van herberg- en bordeelscènes – dronenschap, liederlijkheid en onmatigheid (afb. 5). In het algemeen zijn deze kannen niet exact afgebeeld, maar kunnen ze wel worden gedetermineerd als steengoed drink- en schenkkannen met weinig karakteristieke kenmerken geïmporteerd uit de productiecentra Raeren of Aken. De datering voor deze kannen ligt in het tweede en derde kwart

Afb. 5.
Detail 'Gula' uit het Tafelblad met de 7 Hoofdzonden (Madrid).

Afb. 6.
Vier steengoed zoutglazuur kannen uit Aken of Raeren, afkomstig uit diverse opgravingen in 's-Hertogenbosch 1978-1997. Archeologische datering derde kwart 15e-eerste kwart 16e eeuw. Depot BAM.
(Foto: G. de Graaf)

Afb. 7.
Detail twee-orige grape uit lokaal roodbakkend aardewerk op *Laatste Oordeel* (Wenen). Dendrochronologische datering na 1476-1482.

van de 15e eeuw, hoewel sommige exemplaren ook nog later, tot in het begin van de 16e eeuw, kunnen voorkomen. Zoals overal elders zijn voor dit type drinkkannen uit het archeologische materiaal in 's-Hertogenbosch talloze voorbeelden bekend (afb. 6).

Op basis van deze archeologische parallellen moeten we voor de meeste schilderijen rekening houden met een datering uit ongeveer het derde kwart van de 15e eeuw. Dit wordt bevestigd door het ontbreken van de steengoed kannen uit Keulen en Raeren met zeer specifieke typologische kenmerken, die karakteristiek zijn voor de periode ca. 1490-1510. Het is opvallend, dat dit verschijnsel vooral opgaat voor de kannen, die voorkomen op panelen, waarvan de eigenhandigheid door niemand wordt betwijfeld, zoals de *Tuin der Lusten*, het *Laatste Oordeel* (Wenen) en

Afb. 8.
Tinnen stapelbekers. Detail uit de schatkist op de Dood van de vrek (Washington). Nieuw onderzoek toonde aan dat dit paneel samen met de *Marskramer* (Rotterdam), het *Narrenschip* (Parijs) en het paneel van afb. 1 behoorde tot één triptiek (dendrochronologische datering: na 1488-1494).

de *Verzoeking van de heilige Antonius* (Lissabon). Het geldt veel minder voor werken, waarvan vermoed wordt, dat het voor een belangrijk deel werk kan zijn geweest van Bosch' atelier of van kopiisten, zoals het *Tafelblad met de 7 Hoofdzonden* en de *Keisnijding*. Ook hier ontbreekt de keramiek, karakteristiek voor de periode ca. 1490-1510, maar er komen meer steengoed kannen op voor, die in de gehele periode vanaf het derde kwart van de 15e eeuw tot in het begin van de 16e eeuw gedateerd kunnen worden. Het *Tafelblad met de 7 Hoofdzonden* is tot nu toe nog niet dendrochronologisch gedateerd.

Een klein deel van de afgebeelde keramiek bestaat uit regionaal of lokaal vervaardigd roodbakkend aardewerk: vrijwel zonder uitzondering keukengerei. Meestal is ook hier de afbeelding niet erg exact en het aardewerk typologisch niet erg karakteristiek. In het algemeen past dit aardewerk goed bij het archeologische materiaal uit 's-Hertogenbosch uit de tweede helft van de 15e en het begin van de 16e eeuw. Een goed voorbeeld is een op de

Afb. 9.
Twee tinnen stapelbekers. Het linker exemplaar is afkomstig uit de opgraving van het klooster Annenborch te Rosmalen (Depot BAM), het rechter exemplaar uit een opgraving in Alkmaar. Datering beide exemplaren eerste kwart 16e eeuw. (Foto: G. de Graaf)

Afb. 10.
Glazen zuigflesje aan
looprekje op detail
Verzoeking Heilige
Antonius (Lissabon).
Dendrochronologische
datering: na 1495-1501.

Afb. 11.
Glazen zuigflesje uit
opgraving beerput
Boerenmouw.
Archeo-logische datering
einde 15e-begin 16e eeuw.
Depot BAM.
(Foto: J. Kempkens, Haelen)

grond staande twee-orige grape uit roodbakkend aardewerk (afb. 7, zie ook afb. 15) geheel links op het middenpaneel van het *Laatste Oordeel* in Wenen. De grape vangt het bloed op van een tussen een handmolen vermalen veroordeelde. De molen wordt bediend door een kittig vrouwelijk duiveltje met schortje voor en schuimspaen in de gordel. Wat geldt voor de keramiek, geldt ook voor de voorwerpen uit andere materialen, zoals metaal en glas. Een goed voorbeeld zijn de talrijke tinnen bekers, die vooral voorkomen bij het huisraad van de rijke burgerij, waarvan de pronkzucht gehegeld wordt. Voorbeelden zijn de stapels tinnen bekers op de kast van de rijke burgerdame op de 'Superbia' op de *Tafel der 7 Hoofdzonden* en de inhoud van de schatkist van de vrek op de *Dood van de vrek* (Washington, afb. 8). Hoewel tinnen bekers als relatief luxe materiaal weinig voorkomen onder de archeologische vondsten, omdat tin meestal werd omgesmolten in plaats

van weggegooid, zijn er wel enige voorbeelden bekend (afb. 9). Op de regel dat

de gebruiksvoorwerpen als onderdeel van de handeling wel herkenbaar, maar niet exact geschilderd zijn, komen uitzonderingen voor, zowel naar stereotype sjablonen als naar een meer exacte weergave. Een voorbeeld van uiterst schematisch weergegeven sjablonen zijn de talrijke miskelken, voorwerpen die iedereen vanaf een afstand herkende, maar door weinigen daadwerkelijk werden gehanteerd. Vaak worden op de *Laatste Oordeels*-taferelen de miskelken vastgeklemd door soldaten, die kennelijk wegens diefstal van deze kerkelijke voorwerpen rechtstreeks naar de hel worden afgevoerd. Daarentegen zijn er ook voorwerpen, die exacter worden weergegeven dan het gemiddelde. Misschien vond de schilder deze voorwerpen voor de handeling van meer dan gemiddeld belang en gaf hij ze wellicht daarom exacter weer. Een voorbeeld daarvan is het glazen zuigflesje, hangend aan het looprekje, waartussen een oud, misvormd monstertje voortstompelt op het rechter zijluis van de *Verzoeking van de heilige Antonius* in Lissabon (afb. 10). Ondanks de grotere exactheid kan ook dit voorwerp, dat we uit het Bosche archeologische materiaal kennen (afb. 11), alleen globaal worden gedateerd in de periode ca 1450-ca 1550.

Afb. 12.
Detail van de
'Superbia' uit *Tafel*
met de 7 Hoofd-
zonden (Madrid),
Majolica-bloemen-
vaas.

Afb. 13.
Detail Geboorte van Christus
(Keulen): twee-orige grape
met deksel en bakpan uit
lokaal rood-bakkend aarde-
werk. Dendrochronologische
datering na 1562-1568.

Een vergelijkbare uitzondering is een twee-orige majolica bloemenvaas met blauwe decoratie op de voorstelling van de 'Superbia' van het *Tafelblad met de Zeven Hoofdzonden* in het Prado. De bloemenvaas, duidelijk onderdeel van de gehekelde pronkzucht van de op de rug geziene burgerdame, is waarschijnlijk bedoeld als een product van Italiaanse majolica of de vroegste in de Nederlanden door Italiaanse immigranten vervaardigde imitaties daarvan (afb. 12). Van zo'n majolica-kan zijn geen parallellen bekend, niet in het Bossche archeologische materiaal, noch elders in de archeologische literatuur, zodat ook de datering niet nader gepreciseerd kan worden. Mogelijk is deze kan dan ook niet nageschilderd van een concreet exemplaar, maar gekopieerd van een andere voorstelling. Het is wel opvallend, dat de decoratie op de vaas op de 'Superbia' veel overeenkomst vertoont met de decoratie van de zalfpot, die Maria Magdalena als beschermheilige van de stichter in haar hand houdt op de achterkant van het rechter zijluik van de *Ecce Homo* triptiek in Boston. Een dergelijke overeenkomst zou kunnen pleiten voor de herkomst van het *Tafelblad* en de *Ecce Homo* triptiek uit hetzelfde atelier. Dat beide schilderijen niet eigenhandig van Bosch zijn, maar mogelijk door zijn atelier werden vervaardigd, werd door onderzoekers al langer vermoed. Op deze wijze kan het onderzoek van de voorwerpen bijdragen aan de identificatie van schilderijen.

Er zijn ook andere uitzonderingen, zoals het doorkijkje naar buiten op het paneel de *Geboorte van Christus* in Keulen, waar twee kleumende herders zich aan een vuurtje warmen, waarop ze ook hun potje koken (afb. 13). We zien hier, vrij nauwkeurig geschilderd, lokaal vervaardigd, roodbakkerd aardewerk, waarvoor we uit het archeologisch materiaal in 's-Hertogenbosch exacte parallellen kennen uit de eerste helft van de 16e eeuw (afb. 14). Deze datering is dus later dan van de meeste andere voorwerpen, maar van dit paneel, dat vroeger als een origineel werk van Bosch is beschouwd, heeft recent dendrochronologisch onderzoek dan ook aangetoond, dat het niet geschilderd

Afb. 14.
Bakpan en twee-orige grape met deksel uit roodbakkerd aardewerk. Opgravingen 's-Hertogenbosch 1980-1988. Archeologische datering eerste helft 16e eeuw. Depot BAM. (Foto: G. de Graaf)

kan zijn vóór 1562-1568, ongeveer 50 jaar na de dood van Jeroen Bosch.

Ook uitzonderingen naar de sjablone-kant komen voor. Dit geldt bij voorbeeld voor het omstreden paneel *De bruiloft van Kana* in Museum Boijmans. Hier zijn de kannen helemaal niet correct afgebeeld, maar een archetypisch sjabloon geworden (afb. 15). Op grond van ons onderzoek namen wij daarom aan, dat het om een latere kopie kon gaan. Later verricht dendrochronologisch onderzoek heeft inderdaad aangetoond, dat dit paneel een kopie is, die niet vóór 1555-1561 vervaardigd kan zijn, opnieuw na de dood van Bosch.

In het algemeen is de weergave van gebruiksvoorwerpen als onderdeel van de handeling op de aan Jeroen Bosch en zijn atelier toegeschreven panelen voornamelijk functioneel. Het gaat blijkbaar om de herkenbaarheid van de voorstelling als geheel en niet om de exacte afbeelding van de afzonderlijke voorwerpen. De betrouwbaarheid van de weergave kan, afhankelijk van het belang ervan binnen de voorstelling, dan ook variëren van een stereotiep sjabloon, een voorwerp zonder specifieke individuele kenmerken, tot goed herkenbare individuele voorwerpen. Over het algemeen is het realiteitsgehalte, ook in gecompliceerdere tafereelen, zoals herberg- en dronkemansscènes, echter wel zo redelijk, dat tijdgenoten de voorwerpen direct als het door hen gebruikte huisraad herkend zullen hebben.

Literatuur

Een uitgebreidere behandeling van de stof is te vinden in: H.L. Janssen, 'Ceramic and Metal Objects', in: J. Koldeweij and B. Vermet, eds., *Hieronymus Bosch. New Insights Into His Life and Work* (Rotterdam 2001) 171-186, waar ook een uitvoerige annotatie en literatuuropgave. Voor dit onderzoek is uitgegaan van R.H. Marijnissen en P. Ruyffelaere, *Hieronymus Bosch. Het volledig oeuvre* (Antwerpen 1987) voor het als eigenhandig beschouwde en aan Bosch toegeschreven werk. In tegenstelling tot deze auteurs is ook het *Laatste Oordeel* uit Brugge in de beschouwingen opgenomen. Voor de nieuwe, dendrochronologische dateringen van de aan Bosch toegeschreven schilderijen zie P. Klein, 'Dendrochronological Analysis of Works by Hieronymus Bosch and His Followers', in: *Idem*, 121-131 en B. Vermet, 'Jheronymus Bosch: schilder, atelier of stijl?', in: J. Koldeweij, P. Vandenbroeck en B. Vermet, *Jheronymus Bosch. Alle schilderijen en tekeningen* (Rotterdam 2001) 84-99, vooral 87-88. In beide in 2001 verschenen boeken is ook verdere, uitvoerig geannoteerde informatie te vinden.

Afb. 15.
Detail van steengoed kannen op de *Bruiloft van Kana* (Rotterdam). Dendrochronologische datering na 1555-1561.